

կայ ամբոխը ծոյլ ու արինանծաբառ զաղանեւումն :

Մերկ սուրբեր չողացին տխուր օրուան մը արեւին լոյսովը , աշտարակներու բարձունքին ազաղակներ լսուեցան . «Անէ՛ծք Բրիտանոսին» :

«Հատցուցէ՛ք, ջնջեցէ՛ք այդ խորհրդաւոր ժողովուրդը , փա՛ռք մարգարէին» :

Դուռն այդ պատմութիւնը հիշատակէ էիր . խելոյն , զիւանասարսփ մտար , արձանագրեցիր եղածներն ու ըլլալիքները , եւ որոյեցիր , — դիտե՛մ , ո՛վ իմ համոտածս , որոյեցիր զուն , «Այս ժողովուրդը արժանի է փրկութեան» .

Ու երկնագունը «Ամէ՛ն» ազաղակեց :

(Անգլիա)

ԽՈՍՐՈՎ

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ ՈՒ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՍՏՈՒԼԸ

Նուպար փայայի մասը եւրոպական գէպքի մը համեմատութիւնները առաւ . Անգլիոյ Թագուհին , լորտ Սուզզլէրի , Խտիվը , եւ բազմաթիւ զինանազարաւոր , գրական եւ աշխարհիկ անձնաւորութիւններ ցաւակցական հեռագիր ուղղած են մեծազոր այրիին . Տիկին Նուպար փայա , որ այնքան գորովաւ որքան կորովի ընկերուէին եղած է այդ պայքարալից կեանքին եւ զոր հանդուցեալը հիացական ու հիանալի պատմամով մը կը սիրէր , իր այդ ահաւոր կորուստին մէջ կրնայ տեսալ որ բարձր սփոխանք գտնել իր տան այս սիրելիական ցաւակցութեան որ պայարէ իր սուկը : Եւրոպական մամուլը ընդարձակ յօդուածներ նուիրեց զործիքն որ անհետացաւ եւ զործին որ անկորուստ է . այդ յօդուածներն մէկ քանին կը թարգմանենք ստորեւ . Յուդարկաւորութիւնը պիտի կատարուի եփլպոսական կառավարութեան խնամքով , եւ պատմական հանդիսաւորութեան մը , Աղեքանդոսի մէջ , ուր Նուպար փափաք յայտնած է թաղուիլ , — իր այնքան խանդաղատալից ընտանեակութեան վերջին ապացոյց մըն այլ տալով , — իր Առաքել եղբորն եւ Պօղոս հորեղբորը քով , Բովանդեկ եփլպոսոսի համար , այդ յուդարկաւորութեան օրը ազգային սուգի օր մը պիտի ըլլայ , բոլոր պաշտամունքներն ու լիանաւորութիւնը զոց պիտի մնան , ըստ կառավարական որոշման , եւ նոյն օրը Լոնտոնի Սէնթ-Քիթթրի եկեղեցւոյն մէջ հոգեհանգիստ արարողութիւն մը պիտի կատարուի ի յիշատակ Նուպար փայայի :

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

Մահ 1825ին՝ Իդմիր , Նուպար փայա հայկական ծագումէ էր . Ֆրանսական կրթութիւն մը ստացաւ Սուէդի չպրոքը , ուր իրեն աշակերտակից ունեցաւ Էդու-Մանթալի ապագայ

անօրէն մը զոր ուղեց յետոյ եփլպոսոսի հանրային գործոց նախարար կարգել :

Իր հօրեղբայրն է , Պօղոս պէյը , որ , զինքը եփլպոսոս կանչելով , անոր ապագան ապահովեց : Տանուօթթ տարեկան իր այն առեւն :

Եփլպոսոս , Մեհմէտ-Ալիի օրով , բաց դաշտ մուն էր ամէն տեսակ կարողութեանց ապէլ , և Նուպարի կարողութիւնները քաղաքագիտութեան համար՝ սովորական մակարդակէն բարձր էին :

Իր հօրեղբորը հայկական շրջանակին մէջ է որ մտերմութիւն կը հաստատէ յաջորդաբար Իպրահիմ եւ Ապպապ փայայի հետ : Իպրահիմն կ'ընկերանայ Գ. Պոլի՛մ անոր մէկ ճամփորդութեանը մէջ , եւ սուլթանին արքունիքին ամենէն ազդեցիկ անձերուն համակրութիւնը կը գրաւէ : Ապպապին կը յարի երբ անի Իշխանութեան գլուխը կ'անցնի 1849ին , անոր ընկերցող , քարուղաբը , եւ խորհրդականը կ'ըլլայ : 1850ին մասնաւոր պաշտօնով Լոնտոն կը զբերուի , պաշտօնակալու համար եփլպոսոս Թուրքիոյ դէմ եւ 1853ին Վիեննայի դեսպան կ'անուանուի : Քանաւուրթ տարեկան երեսնասարը այդ վայրկեանէն կը թուէր արդէն յաջած ըլլալ ինքնօրէն եփլպոսոսի մը յատակագիծը եւ կը ջանար քակել այն շատ սեղծ կապերը որ զայն Թուրքիոյ կը կապէին :

Բայց ստիպուեցաւ պալատի յեղափոխութիւնները հալուի դնել 1854ին , Ապպապ ապան նուեցաւ եւ Սալիտ փայա իշխանութեան գլուխը անցան : Արդ , Սալիտ կը կասկածէր Նուպարէն : Վիեննայի մէջ Նուպարին տեղ ուրիշ մը դրաւ , եւ փոխանակ զայն արքունիքը ամցնելու , առաւ անոր եփլպոսոսի երկամողիւններուն անօրէնի համարժէք պաշտօն մը : Դեսպանութիւնէն , Նուպար-պէ անցաւ վարչազետ կազմակերպիչ ըլլալու , եւ այդ նոր սահմանին մէջ յաղթանակեց , ինչպէս միտան մէջ , Հնդկաստանի տրամանցութիւնը (transit) կազմակերպելով Աղեքսանդրիայի , Գահիբէի եւ Սուէզի ճամբով : Նոյն իսկ այս նոր պաշտօնները զինքը առաջնօր պատրաստեցին եւ կապուելու Եւրոպի եփլպոսոսին մեծագոյն գործին , Սուէզի ջրանցքին պեղմանը : Եւ նուպար փայա այսպէսով իր զիրքը վերադարձնեց կը ձգէր բարձր պաշարով մը , եւ Սալիտ փայա զինքը նորէն արտասովոր պաշտօնով կը զրկէր Վիեննա :

Եփլպոսոս գտնուած միջոցին , Նուպար բարեկեան եղած էր երկտասարդ իշխան Իսմայիլին , որ գահաժառանգ Ամէտ Իշխանին կրտսեր եղբայրն էր : Ամէտը զո՛ն երթալով երկաթուղիին արկածի մը , Իսմայիլ փախարայ կ'ըլլայ : Նուպարի բաղդը այլեւս ապահովուած է , Այնքան անձնաւոր իր սիրովը որքան իր գաղափարին , կը պնդէ Պօղոս մէջ , ուր զբերուած է իր պատգամաւոր գահակալութեան , ի նպատակ եփլպոսական ինքնակարողութեան եւ միանգամայն բուռնալու համար խոյրընդոտներ զոր Թուրքիա կը յարուցանէ Սուէզի ջրանցքին պեղմանը : Յետոյ փայայութեան տիտղոս կ'ըն-

գունի եւ կը կարգուի նախարար հանրային գործոց վերջապէս 1866ին, արտաքին գործոց նախարար 1867ին, կը յաջողի սուլթանէն խել «Ատիփ» տիտղոսը Եգիպտոսի փոխարքային համար, ինչպէս նաեւ կէս-անկախութիւն մը իր առաջին մեծ մտածութիւնը գրեթէ կատարուած է։ Այնուհետեւ, ինքզինքը կը նուիրէ դատարանական բարեփոխողման, ամենակարեւոր մտապայտութիւններ մատուցանելու յետոյ, ի Բարիդ ինչպէս ի Գահիրէ, Սուէզի ջրանցքին ձեւնադրելին երկրի մը մէջ ուր իր խառնուէրին բոլոր իրաւաստութիւնները, ուր ֆաբիքիլապալտներու պրտութիւնը կը թրջուարէր օտարականներուն որ երկրին օրէնքներէն զերծ մնային, պէտք էր կազմակերպել միասնաբար ու յարգուած միջազգային արդարութիւն մը։ Բոլոր Պետութիւնները պէտք էր որ հաւանէին ատոր, իւրիւրին է երեւակայել ու բնական գանդաղ ու գիտար եղած ըլլալու։ Ինչ անպարտութիւնները, Նուպար եղած հազիւ թէ բարեփոխողը զատարանները հաստատած էր, եւ ահա նոյն իսկ Եգիպտոսի գոյութիւնը վերանայի տակ ինկաւ, Բամայիլի պատճառով, Ելմաական կործանութիւնը կատարել էր։ Նուպար փայա ընդունեցաւ Քրանքօ-օսանդիական փոխնախնդարներ եւ անոր ծառայելու Յետոյ, երբ Եգիպտոսի անգլիական զբաւումը կատարուած իրողութիւն մը եղաւ, դարձեալ ընդունեցաւ ինչ որ Ֆրանսան ալ ընդունած էր։ Բայց, մէկ աւելի անգամներ, իբրեւ նախարար, եւ միշտ իբր պայտօնեայ, ցուցուց թէ երբեմն Նուպարը մնացած էր, հաւատարիմ «Եգիպտոսը Եգիպտոսին համար նշանաբանին, ժամանակաւոր կերպով նպատակներ» օտար միջամտութեան, բայց երբեք յանձնառու՝ անոր ծառայել կամ դաշին երկարանկելու։

Իր լուծած ընթացքը վարչապետի մը ընթացքն էր որ, բարիքին համար երկրի մը որուն հողը լիւսն առած է, Կ'ուզէ զերծ պահել դանի, որպիսի որ կարելի է, օտարական պայտօնեաներուն լուծէն։ Այդ կէտին վրայ, յաճախ հաւկուակեցաւ Ֆրանսայի զինանախկալական զորքնուէրութեան։ Բայց անգլիական իշխանութեան արգելեալ եւ աւելի ճկուն չգտնուեցաւ։ Եթէ ուզեց մեր Պափազող ինքնային լրագիրը ջնջել եւ յաջողեցաւ, նոյն Նուպարին է որ ուզեց նեղացուցիչ անգլիական պայտօնեայ Լոյսը ձախուղել, եւ յաջողեցաւ։

Վերջապէս, 1883ին, վճռականապէս կոտոր մտաւ Լորտ Բրոմֆիլ հետ, եւ տկար Թէլֆիլքին ջով բաւական նեղուկ չգտնելով, ստիպուեցաւ քաշուիլ։ Գիտատի Ապպարը աւելի կորուրի խառնուածք մը թուելով փրեն, 1894ին զորձակ ընդունեցաւ պայտօնի գոյութիւն անցնել։ Բայց տարիքէն եւ առողջական վիճակէն ըրուեցաւ արտառու, եւ արդէն այլեւս ինքզինքն աւկարող զգալով իրականացնելու իր քնի մը ցնորական երազը որով կը կարծէր պահել վարչականապէս ինքնավար Եգիպտոս մը՝ օտար սուլթաներու տակ, քանի մը ամաէն գործէ վերջնապէս քաշուեցաւ։

Բայց իր գլխաւոր գործը կը մնայ։ Արդարութեանը կը տրիւ Եգիպտոսի մէջ։ Խառն Դատարանները, որոնց դուրսութիւնը վտանգի մէջ կը թուէր, պայտօնապարման երկարաձգութիւն մը ընդունած են նորէն։

Նուպար փայայի վերջին տարիները տառապանքով լեցուն եղան, Ֆիդիբական տառապանք արդիւնք երկարատեւ հիւանդութեան մը, բարոյական տառապանք զոր կը պատճառէին Հայաստանի ողբալի դէպքերը։ Նուպար փայա ոչինչ խնայած է մեղմանցնելու համար, իր կրթչածին չափ, իր ժողովրդին թշուառութիւնը։ Գահիրէ ինչպէս Բարիդ, շատ մը նպատատաւաւ յանձնախուժներու հոգին եղաւ։

Իր վաղեմանին արտաճիւթանը մէջ, յաճախ ցաւի ազդեցական արձակեց՝ իմանալով Հայոց կրած տառապանքները եւ կարելի է ըսել թէ իրեններուն հետ ինչ ալ բարոյապէս խաչուեցաւ։ Կրնանք ցաւ զգալ որ Նուպար փայայի ծրարները միշտ համաձայն չեն գտնուած Եգիպտոսի մէջ մեր քաղաքականութեան ընթացքին հետ։ Բայց պէտք է յիշել նաեւ թէ Նուպարի կրանքին ամենամեծ մասին մէջ մեր իրաւագիտութիւնը, մեր լեզուն, մեր ազդեցութիւնն է որ տիրեցին Նեղոսի եզերքներուն վրայ։ Վերջապէս, Բարիդի մէջ է որ եղաւ մեծնիլ Նուպար փայա, որ անվիճելի կերպով դարուս մեծագոյն պիտանաւ մարգցմէ մին եղաւ։

(Թան, — 16 յուն. 99)

Հայազգի Նուպար կը պատկանէր այդ դժբաղդ ու ցրուած ցեղին որ իր զանազան տեղերուն տուած կամ ընդգրկուածքն է մէկ քանի քաղաքականաբար քաղաքագէտներ, Լորիս Միկիլթոֆը, Ագաբեան պատրիարքը, Նուպար փայան, յիշելով միայն երեք անոնցմէ զոր մեծ տիրաձեռն ճանչցած եմ։ Լորիս կրցաւ իր տաղանդը ցուցնել կայսրութեան մը կատարը։ Պարագանքներն Նուպար նպատատարուած, նոյնքան լաւ օժտուած, միւս երկուքը ինծի երեւցած են հաւասար, եթէ ոչ գերադաս, այն պէտեւ տակն մարդը որոնց գործերը տեսած եմ։ Եւրոպական քաղաքագիտական պայտօնեան մէջ Պերճախութեան, համողողական ձիրք, նկարագրի սովորութեան, հրաշայի կերպով ճապարկ իմացականութեան մէջ ընդմեաւոր հնարագիտութիւն, ոչինչ պիտի պակսէր իրենց՝ աւելի ընդարձակ եւ աւելի ազատ թափարարելի մը վրայ։ Նշանաւոր դաժնաւոր համար այն գեղեցիկ գործերով կամ այն մեծ անաւթութիւններով որոնք անուն մը յաւերժաբար կը սեւեռն մարդը հիացմանը մէջ։

Նուպարի ճակատագրին մէջ սա ողբերգական պարագան ներկայացաւ որ անոր հանձնարը մաշեցաւ ապերախութիւնի մը մը վրայ, չափազանց տկար նեղուկ իր ուժեղ խորհուրդներուն կը նմանէր ճարտար քանդակագործի մը, որ միշտ կը փնտռէ եւ երբեք չի գտնիր կաւ մը զոր կարելիայ իր երազին ձեւովը զանգել։

Իզմիրցի ընտանիքի մը զաւակ, Սորէզի մէջ կատարեալ կրթութիւն մը ստացած, երկրպագ ինկած միմամբ այն զիպտանի հովերէն մէկուն որոնք թափառելի արեւելցիներուն պատահական հայրենիք մը կը սամանեն, այդ Հայր իր որբեզորած հայրենիքը գերմանիոյ ծրագիրը յղացաւ զանի ձեռքը ձեռք քաշող ստակական կամ եւրոպական տէրերուն լուծէն: Երեսուն տարի մաքառեցաւ ինքնորէն պետութեան մը վերաբերեալ համար իրբակն մեծ նաւաթ-կութեան այդ խելակը, անկախ ազգի մը վիճակի հասցնելու համար այդ աճուրդի գրուած ստրուկը: Պատմական օրէնքներուն նախասահմանութենէն յաղթարարուած, ծերացաւ անոնքի յուսանատութեանը մէջ մարդիկ վարել գիտցողի մը որուն մարդիկ կը պակարն:

Իր վարչադէտի եւ դիւանդէտի չափը այն ստանկ կրցաւ տալ երբ փոխարքայ եղաւ Իսմայիլ, որ զանի իր յօժար կամքովը ընտարած էր: Անտոնք որ տեսած են՝ իր յիշին, եւ անտոնք որ չեն տեսած՝ երեքք պիտի չընան երեւակայել թէ ինչպիսի դիւթական պերճանք մը ունեցաւ երկրպագոր այդ միլիտանթ լափող տասնամանկու չղոցորուն տարիներուն միջոցին: Հարեւանցի դիտողներուն այնպէս կը թուէր, —ու եւրոպայի մէջ շատեր խաբէրեցան— թէ նոր Փարսիայ մը արփրիկեան մեծ իշխանութիւնը կը վերակենդանացնէր, հին օրերու հզօր ու փալլուն քաղաքակրթութիւնը: Արքայութեան պարտք մըն է նուպարի վերադարձ, որ այդ վաղանցուկ մեծութեան արուեստագործին էր, քրտանիքը այն ամուր մասերուն որոնցմով այդ մեծութիւնը կրցաւ ինքզինքը բռնել: Այդ վէտիքը, որ Գահիրէի Հարուն-է-Ռաիտին խորհրդատուն ու չափաւորողն էր, արդի երեւոյթ Տէրութեան մը պատկերը ուղտագրեց Արեւելքի մէջ: Ի զուր յուսաց անոր կառուցումը ամբողջանել, եւ զայն պաշտպանել այն ցանկութիւններուն զէմ զոր այդ կրկնորեւոյթը բորբոքած էր:

Իր ճարտարութիւնը յաղուցեալ նախ տեսեց ինչ այն գործիքը որուն պէտք ունէր զործելու համար, —իրապէս անկախ երկրպագ մը՝ Սուլթանին անուանական գերիխանութեան տակ՝ ծարպիկ բանակցողը 4. Պոլիս եկաւ, ոսկի տաշալիներովը: Բ. Դանէն խնց 1867ի Ֆերմանները եւ «Ատիվ» երկրորդ տիտղոսը որ եգիպտական ինքնօրինութիւնը կը նուիրողութեան: Յետոյ իր դիւանագիտական տարանջր — եւ թերեւ իր ոսկի բանալիներն ալ — փոխադրեց Բարիզ, այն Բարիզը ուր այն ստանկ կը կարգադրուէն աշխարհիս գործերը, եւ մասնաւորապէս Նեղոսի հովափն վերաբերեալները: Աստից ստորադասուած էին այն փալլել խնդիրներուն զոր կը յարուցանէր լրանցքին պեղումը: Եւ նուպար Կայսրը պաշարեց իր գրաւիչ հրապարկովը, հարթեց ջրանցքին հետ կապ ունեցող զօժարութիւնները, եւ այս ամենէն յետոյ, նոյն իսկ իր տիրովը գրեթէ վեհապետա-

կան յաւանութիւնները ընդունելի դարձուց: Դիւրին չէր գործածել այդ տէրը, անստուգ նեղուկ եւ մշտական խորհրդոտ իր նախարարին օգտակար խորհուրդներուն, միտող, նեղամիտ, խառնութեամբներու ամենէն վարպետորդին, արեւելեան միապետներու ամենէն խորամանկը քաղաքակրթութեամբ նըրաքածի պատմական ճոռոմարանութեան ու մարդահաճոյ դիմակին ներքեւ: Կոչում կ'ընծա յիշողութեանը ամէն անոնց որոնք գործ ունեցած են Ապսիին յափըշտակիչ խորհրդային հետը: Ինչպէս սանձել անոր քմաքմերը, ինչպէս քննութեան ենթարկել անոր անսահման կամայականութիւնը: Մէկ քանի եւրոպացիներ, խորհրդարանական դրութեան մէնամող, կարծեցին կամ կարծել կեղծեցին թէ պիտի չարողէին այդ գործն ի դուռն հանել չորհրդէ այն սահմանադրական զաւեւորն որով Իսմայիլ փաշա պահ մը զուարճացաւ, այդ համարաւոր Գահիրէի խորհրդարանին ուր մեծ դժուարութիւնը ձախակողման կուսակցութիւն մը գտնին էր, խաղաղութիւն լրջութեան երեւոյթ մը ապու համար: Ի զուր առաջուց կը վարծեցնէին երեսփոխանները որոնք «ոչ» մը պիտի արտասանէին Ռտիլին կամբերուն զէմ: Խաղաղանքին ժառանգական վախը սորվուած դերը կը մոռցնէր: Նուպար այդ փուճ բաներով չէր գոհանար. փնտռեց եւ գտաւ վերաքննութեան գործիքը, որ իր մտաքին պարծանքը կը մնայ, դատարանական բարեփոքողութիւն:

Երկու խաբով կարելի է բացատրել ատոնց ինտուածը այն անձներուն որոնք մտէն ծանօթութիւն չունին Գահիրէի յայտնիներուն վրայ: Երկպառոտի մէջ, քիչ շատ կորեւորութիւն ունեցող չանիք կը յանձնուէին իրենց հիւպատոսներուն պաշտպանութիւնը վաղելող եւրոպացի կամ արեւելի գործի մարդոց ձեռքը: Եւ այդ չանիքը մեծ մասովը եգիպտական տէրութեան կամ արեւելեական յափշտակիչ Իսմայիլին անհատական կայունամեններուն պատասխանատուութիւնը պայմանի տակ կը դնէին: Դատարանական վէճերը, դիւանագիտական պահանջանք փոխաւելով, լուծման չէին յանդեր երբ փոխարքան կը յաղորդ հիւպատոսներուն խաղ խաղալ, կամ խեղճ ֆելլաւներուն ի վնաս լուծում մը կը գտնէին՝ երբ եւրոպական դրութեան կշիռը յաղթանակել կուտար պահանջումներ որոնք ծարպիկը էին յաճախ: Նուպար մասած իւր պատասխան գործունէութեան տեղը դնել իրան Դատարաններու իրաւատուութիւնը, վարչութեանը տակ եւրոպացի դատաւորներու որոնք որոշ չըլմանի մը համար անփոփոխելի էին, Ռտիլէն ուժեղ կ'ընդունէին եւ իրաւունքը պիտի ունենային քննել այն բոլոր խնդիրները որոնց մէջ օտարական մը դատախաղ ըլլար:

Այս առաջարկութիւնը գրեթէ միաձայն ընդդիմութեան հանդիպեցաւ եւրոպական իշխաններուն մէջ, անսահման Ծրանատ. մեր իրաւատուութեան տակ եղողները ամենէն առեկի չանիք

ունենին հին եզրկառուցան գործերուն մէջ, եւ մենք մեզի սկզբունք բրած էինք ամբողջ Արեւելքի մէջ հաստատ կենալ Գաղթի խառնուրդէն բուժապիւն վրայ, որ մեր դարաւոր երաշխիքն էր: Ինչպէս հաստատել թէ փոխարքան կարենւորութիւն պիտի տար դատարաններու զոր ինքը պիտի հաստատել եւ վճարէր: Ասի առանց երկարաբանութեան՝ մեր ազգայինները անոր կամայականութեանը յանձնել ըսել էր: Մեր հանդուրժում էր այդ, եւ անչափով խորիմն այլ թաւանք չուր: Եւ անորմէն իր սպասելը այդ բարենորոգումէն այն բոլոր արդիւնքները, զոր մենք վախով կը դուշակէինք: Միայն Նուս-պարէն էր որ կը գաղափարէ վրայ հաստատել ունէր: Եկաւ պաշարել բանակցութեանց կեդրոնատեղի, Կ. Պոլիս: Դեռ միտքս են այն կատարել վիճաբանութիւնները, զանոնք ներ-շնչողին կորովն ու ճարպկութիւնը: այդ կասկածելի, պարտեցողով բեռնաւոր, եւ արդէն շատ տարաբան իկն-վեհապահին անդէն ներկայացուցիչը, կը մաքառէր զնապանատունց հետ, թիզ առ թիզ վատարկած հողին վրայ կամաց կամաց էր յառաջանար: Արեւելեան մեծ գաղտնիքը ձեռք առաւ, այն է զանչիւններուն միջեւ պատակաւոր յառաջ բերել, զանոնք իրարու դէմ հանել: Եւ արդիւնք տեսլով ամսանիւյ պայքարէ մը յետոյ, յաջողեցաւ ուղածը ձեռք ձգել:

Խոստովանիչը անկեղծաբար: իր հաւատքը իրաւունք ունէր իր սինպտոմները դէմ: Իւրողութիւնը չուր ամբողջ ատոր պաշարելով տուաւ: Եւ արդէն զատուրները անկախ եւ անկողմնակալ եղան: անոնց վճիռներուն ամէն ոք հնազանդեցաւ: Խորիմը պարտաւորեցաւ խոստովանել իր իսկ զինքը անհնապէս հարուածող վճիռներուն առջեւ: այդ յոգի պարտաւորել ստիպուեցաւ հատուցանել, երբ բարապանները Ապոլոնի պատարին վրայ փակցուցին անոր դէմ արձակուած կոշտագիրները: Գնալով, այդ անհամբեղ էակը Արցախութիւնը տեսնելուն արմատ, վատահո-թեանը կը վազէր Բարեկողմնաբան Դատարան-ները երբ գանգաւ մը ունենար ներկայացնե-լու: Նուսպար դատը էր միակ ազդեցիկ վերա-քննիչ իշխանութիւնը, միակ գործառնական մի-ջոցը Արեւելքի մէջ կատարարական կամայա-կանութիւնը սահմանադրելու:

Ասի այնքան լաւ հասկցուեցաւ որ իսկոյն ինչո՞ր ելաւ այդ ղեկը գործածել «հիւանդ մար-դուն» ամբողջ մարմնով: Հնադրոյն բուռն բարձրանք էր այդ: Երազեց վեհապետութիւն մը, որ իրեն թիղ տար թրքական պետութեան ամ-բողջութեան վրայ տարածել եզրկառուց մէջ նախապետած գաղմախումը: Խալիֆայութեան փրկութիւնը՝ միմիայն արդարութեան զօրու-թեանը: Զափազանց զեղեցիկ էր գաղափարը: անոր յաջողմանը համար երկու անխրախմա-նալի պայմաններ կային, հիւանդին հաւանու-թիւնը, եւ հիւանդութիւնը անուշաբանութեան մէջ չա՛ր ունեցող թիւրիկներուն հաւուցութիւնը:

Նուսպար արդէն ուրիշ հոգեր ունէր Գահի-բէի մէջ, ուր Ֆրանսայի ու Անգլիոյ մրցակ-

ցութիւնը կ'անէր օրէ օր, ուր այդ վերջինը հետեւեալ տակի տպաւնապիւն միջոցներ ձեռք կ'առնէր: Իր տիտղոս պէս, միշտ ճանապարհ թաղաքականութիւնը բռնած էր երկու պետու-թեանց միջեւ: Մենք իրեն դանապաւել կը մե-ղադրէինք որ անպիկական մեքենայութեանց գործակից կ'ըլլար, այն չըլլանի երբ մենք ա-մենէն հոգըր, ամենէն վտանգաւորը կ'երեւա-յինք: Խոստովանիչը թէ լաւ փաստեր պիտի ունենար պատկանելու համար իր եզրկառուց նախարարի եւ շարենատէրի տեսակէտով: Մեր կողմը դարձաւ, երբ ձա՛մարիտ վտանգը ամենուն աչքին յայտնի երեւցաւ: Ետո ուշ էր: Ինքը մեր պակասը զգաց ինչպէս որ մենք ալ իր պա-կասը զգացած էինք:

1876 տարին տեսաւ մեր վերջին ճիգերը զոր թափեցինք մեր անաչաքական կացութիւնը պահպանելու համար եզրկառուց մէջ: . . . Այդ թուականին կրրայ գնա՛նաւոր Նուսպարի մտեր-մական յարաբերութեանց սիրուտութիւնը: Այլ եւս աշխոյժ մարանչողը էր որուն յարձակու-մները ետ մղած էինք: Կ. Պոլսոյ մէջ, քանի որ տարի առաւ: Պաշտօնէն ինկած, վաղորդանքն վրայ մատնող, տխուր կը տեսնէր, եւ ճիշդ կը տեսնէր, երբ պաշէր սակայն քաղցրութիւնը զարգարուն տաքի մը, բաց ամէն գաղափար-ներու (անոնց անցըր կը տեսնէր մարդ իր շար-ժուն ու նուրը դիմագծութեան վրայ), խանդա-վատ կը երկրին հնութեանց եւ զայն վերադառն-դանացնող խաղաղութեանց համար: Արուեստ-ներու սիրող, մանաւանդ երաժշտութեան, կը միխիթարուէր իր Եուսաբալի տանը մէջ ունկնդր-բելով իր քնքուշ աղջիկը որուն տաղանդը պե-տական մարդուն հոգերը կը քննանէր:

Երբ Անգլիացիք եզրկառուց գրաւեցին, Նու-սպար ոգորեցաւ անոնց ձեռքէն ճողողելու վար-չական ինքնօրէնութեան մէջ քանի ծուլեւան, քանի որ տարի ալ ճարտարաբանութեան իր վիճած ստեղծագործութիւններուն բեկորները աղաւտե-լու համար: Յետոյ, որովհետեւ այն պարզա-միտներէն չէր որ կը կարծէին թէ գրաւումը ժամանակակար էր, գործէն ձեռք քաշել, եւաւ հայրենիքէն: Ուրիշ երազներ իր մարքէ անցան, դեռ ինչո՞րքնը ճակատագրէն պարտուած չա-մարած: քանդակագործին դատարկ ձեռքները ուրիշ կաւեր փնտռեցին զանգելու:

Սր մը, 1878ին, իրիկուան այն խոսակցու-թեանց մէկուն մէջ ուր Կորյաբով իշխանը յոգ-նութիւն կ'առնէր, ձեռքին նախարարապետը բուռ ինձի մէկէն ի մէկ: «Նուսպար փաշայն իկ-նաթիթէֆին միջոցով ինձի առաջարկութիւն մը բերէ: Կ'ուրեք կուսակալ անուանուիլ անկախ Պուլկարիդ:» Իշխանը եզրկառուց նախարա-րին վրայ խոսեցաւ անոր գործերու ճարտարու-թեանը մասին բարձր համարումով մը, բայց եզրակացուց իրաւամբ թէ ցեղերու հակառա-կութիւնը այս ցնորական բարձրանքի կ'ընդ-դրմանար: Հայ մը պիտի չկրնար երբեք այդ սլաններուն վրայ հեղինակութիւն ունենալ: Նուսպար կը ճգնէր արդարեւ որ զինքը գործա-

ծնն իբր կառավարիչ այն փոքր ազգերէն մէկուն որոնք թրքական լուծէն կ'ազատագրուէին. իր ամենէն սիրական բարձրանքն էր իր ազգը վերանորոգել, հայկական տէրութեան մը վերածնութեանը նախագահել: Մասնօժէն այն աշխարհագրական եւ քաղաքական դժուարութիւնները որոնք այս բարձրանքը անիրազդութելի կը դարձնէին: Հասկցաւ աստիկա, այլ եւս ո եւ է բարձրանք չունեցաւ, լրիկ ծերացաւ մեր Բարիկոյն մէջ, հանգստութեամբ ապաստանարան այն նաւարեկեալներուն համար որոնք զրամարկը ազատած են:

Է. ՄԵԼԻՔԻՌՈՒ ՏԸ ՎՈՒԿԻԻԷ (1)

(Փիկառո. — 17 յուն. 99)

Նուպար փաշայի ընտանիքը երէկ կ'ընդունէր հետեւեալ հեռագիրը. « Մեծ կեսնք մըն է որ կանգ կ'առնէ, մեծ իմպալականութիւն մըն է որ կը չի՛մանի. կրնաք հպարտանալ իր յիշատակովը»: Այս հեռագիրը լաւ կ'աւտիփէ Նուպարի կիսանքը, գործը եւ իր ջանքերով ձեռք ձգտած արդիւնքները: Եօթնաստուընդու տարեկան հասակին մէջ մեռաւ, թէպէտեւ. ընդհանրապէս, — եւ իր կատարած բազմաթիւ մեծ պաշտօնները կը բացատրեն այս կէտը — ութսուն տարեկան կը համարուէր: Բայց միայնակ իր ուղիղ ու բարձր, արքունիքի թարմ ու պայծառ մոյշնքովը, համոզիչ ժպիտով, եւ խոր ու քաղցր նայուածքովն իր արեւելեան զեկեցիկ աչքերուն որոնք կը սքողէին իր մտքին արուժիւնը պարզութեան երեւոյթով մը: Գրեթէ մինչեւ վերջը, նոյն իսկ ամենէն անոնիկ չարչարանքներուն մէջ, իր խօսակցութիւնը միշտ չափեկան էր. եռանդուռ ուշադրութեամբ մը հետեւած էր Սուտանի պաշտօնականը: Նախատեսած էր դժուարութիւնները եւ գուշակած էր յաջողութիւնը, եւ գծած էր խանդավառութեամբ Սուտանի նոր Պետութեան ասպասան: Արդէն այդ երկիրը կը ճանչնար, որովհետեւ իր եղբայրը Նարբուժի կառավարիչ եղած միջոցին, զայցած բաւական երկայն ատեն հոն մնացած էր. ջանացած էր տիրանալ Սուտանին՝ այդ երկիրը բարեբեր դարձնելով:

Յաճախ կը կրկնէր ինձի սա հակիրճ բառերը որոնք ըստ իրեն՝ ամբողջ եգիպտական ծրագիրը կը համառօտէին: «Եգիպտոս երկու բանի վրայք ունի մեծ ու բարդաւան ըլլալու համար, արդարութեան եւ ջուրի»: Ուղղման միջոցներուն կատարելագործումները մեծ գոհունակութիւն կը պատճառէին իրեն. եւ մինչեւ վերջը հպարտութեամբ կը յիշէր իր Դաւան Դատարանը:

Ներք, զորս հաստատել յաջողեցաւ հակառակ քովանդակ եւրոպայի ընդդիմութեան եւ անյօժարութեան, « Իսլամութեան Վասիփի վրայ հաստատուելէն ի վեր, կ'ըսէր, Մահմետականը ըսան անգամ եւրոպայան կործանման եզրը հասուցած է. եւրոպա, հարիւր փորձական միջոցներով ցանցած է անկէջ ի վեր բոշկիլ արեւելեան հիւանդը եւ աղաւտի թէ ինքզինքը եւ թէ օսմանեան կայսրութիւնը: Միայն մէկ միջոց մը կայ, եւ ասիակ շատ պարզ միջոց մըն է զոր եւրոպա չէ ընդունած կամ որուն վրայ չէ խորհած անգամ, այն է արդարութիւնը: Այն օրը որ թուրքին կարենաք տալ ոչ միայն արդարութիւնը, այլ արդարութեան բմբռնութիւնը, պիտի ազատէք թուրքին ու եւրոպան: » Նուպար փաշա մինչեւ վերջը Եգիպտոսի հաւատարիմ մնաց, արդարութեան բախումին եւ երկրազորութեան բարդաւանման մէջ տեսնելով աւանդ մեծութիւնը եւ վերանորոգումը:

Վայրկեան մը Նուպար քիչ մնաց որ գահ մը պիտի բարձրանար. Եկաւ զիս գտաւ, երբ Պուլ-կարիոյ իշխանին ընտրութիւնը, ինչպէս որոշած էր Պերլինի վեհաժողովը, վէճի տակ էր: Ամէն մարդ գիտէր թէ պետութիւնները ով ընտրելին էր ընտրած էին. — «Իրո՛ւ չէ, բահ, ընտրելի ու եղէ՛ք» Իմպայր որ լորտ Պիքըն-Ֆիլտը, Գորչաքօֆ իշխանին եւ Շուվալովի կոմսին հետ խօսակցած միջոցին, ձեր վրայ մեծ գովուհանքի ըրէր է եւ անոնք ալ հաւանութիւն ցուցուցին եւ: Կոմս Անտրապիին աչքը մտած էք, եւ Պ. Տիւֆոն եւ Պ. Վատինկոն շատ մեծ համարում ունին ձեր վրայ իբրեւ պետական մարդ: Գայով Գերմանիայի, վաղը պիտի իմանա՞ծ թէ այդ կողմէն ի՞նչ կրնաք յուսալ. եթէ ան ալ նպատակաւոր է, միայն թուրքիան պիտի ունենա՞ծ եեղի դէ՞մ, բայց մինչեւ անգամ Կ. Պոլսոյ մէջ համակուլութիւններ կը վայելէք, յաջողութեան համար այն պաշտօններուն որոնք ձեզի յանձնուած էին: Նախ բողոքեց, բայց յետոյ ինձի արտօնեց որ տեղեկութիւն հաւաքեմ: Նոյն իրիկունը իշխան Հոնէլնիւրիկ հանդիպեցայ թատրոնի մը մէջ, եւ միջնարայնեան՝ այս խնդրոյ վրայ վիճեցանք: Գաղափարը իրեն հանելի թուեցաւ, Հեռուեալ օրը տեսակցեցայ Պ. Տիւֆոնի, Վատինկոնի եւ լորտ Լայոնի հետ, եւ յետոյ խորհրդակցեցայ իշխան Պիլմարքին հետ, որ շատ հեռու էր ծրագիրը մերժելէ:

Դժբաղդաբար՝ Նուպարի համար, եւ կը համարակնիմ ըսելի՜ ամենուն համար, իր Պոլսոյ թշնամիները, իմանալով անոր ընտրութիւնը, զայն հրապարակեցին, զիս Իուսիսի գլխի իրապէս չըման, եւ անոր արգիւզ եղան: Այս բանակցութիւններու միջոցին, յաճախ կը տեսնէի զինքը. Երախտալէտ էր ինձի այն զինուորներուն համար զոր կ'ընէի. իմ առջիս երազներու անձնատուր կ'ըլլայ: Երբեք մտքան մեծ հաճոյք մը զգայա՞ծ չեմ որքան երբ անիկ կ'ընէի Նուպարը որ իր յատակագիծներն ու յոյսերը կը

(1) Էօմէն Սելիթա տը Վոնիւէ դիվիսիօնը, անգամ ֆրանսական ակադեմիային, եւ որ անտանք է իր «Ռուս վիպասանութեան» գրքով, դեպիստատան բալետար Եղան է Ս. Բոգերս-գուրկ եւ Պոլսո, եւ մօտէն անցնեցած է Նուպար փաշան, ինչպէս եւ Լորիս Սելիթաբ:

պարզէր : Կը հաւատամ որ եթէ իր ընտրելիութիւնը յաջողէր , Պալքանեան Թերակզդին պիտի տեսնէր այնպիսի վերելիցազօրում մը իր միտութեան ու բարոյութեան լաւագոյն օրերուն , որպիսին յիշատակ մըն է միայն այդ կառավարութիւններէն ոմանք համար , եւ միւսներուն համար ալ անծանօթ բան մը : Կը հաւատամ որ պիտի չունենայինք ոչ հայկական Զարդեր , ոչ ալ թրքոյունական պատերազմը . եւ թէ Վառնայէն մինչեւ Չէլիքնէն , երկու մեծ տէրութիւններ , Ռումանիայէն զատ , պիտի բաժնէին հիմա Թերակզդին , թողլով Ռուսոյ իր խոշոր բաժինը առանց զոհելու արգարութիւնը եւ ազատութիւնը զոր կ'երազէր Նուպար : Սիրտը նեղացաւ երբոր ծրագիրը չյաջողեցաւ . բայց իր փիլիսոփայութիւնը , միանալով իր քրտրիստոնէական ոգւոյն եւ իր արեւելեան համայնքիպական , դաճութիւն ցուցնելէ արգելեցինք զինքն :

Պորապէս զգածուած էր իր Ձիպա աղջկան ժամուանը , որովհետեւ իր ընտանեկան սէրը զօրանոր էր , եւ իր ընտանիքը որուն գլուխը կը գտնուէր իր ամուսինը , իրին նկատմամբ կը տածէր անունն զորով ու հիացում : Իր կեանքը արնուհետեւ անցաւ մեծ մասամբ իր զործին զբաղելով , մերթ զմերթ բաշխելով , երբեմն ալ Բարիզ այցելելով , ուր գնած էր Պուասիէն փողոցին մէջ՝ տուն մը , եւ հոն է որ մտաւ : Հոն կ'ընդունէր Հայաստանէն եւ Եփրատոսէն եկող բոլոր մարդիկը : Աւելի հաւատք ունէր Հայոց դիւանագիտական իմացողութեան քան թէ՛ Նեղորի հովտին կառավարութեան եփրատացոյ յանձնուելուն կարելութեանը , եւ երբ Ալեքսանդրիայի կամ Գահիրէի ինքնավարական մը կը բացագանչէր՝ « Եփրատոսը՝ եփրատացւոյ ... » Սոսկալի հիւանդութիւն մը իր վրայ գալով , ծանր գործողութեան մը ենթարկուեցաւ . Ֆրանսացի մեծ վիրաբույժ Տր. Բոցցի , որ Տր. Պերփէի հետ գործողութիւնը կատարեց , ըսաւ ինծի՝ « Մեր պարտականութիւնն էր գործողութիւնը կատարել , բայց մեր տխուր համոզումը այն է որ տառապալիք կեանք մը պիտի ունենայ եւ քանի մը ամէնէն պիտի մեռնի » Գուշակութիւնը իրականացաւ : Իր ընտանիքը , որուն համար , նոյնիսկ տառապանքէն ընկճուած , անիկա պարծանք մը եւ միջիթրանք մըն էր , արժանի է գիտութեան . բայց իրեն համար , ինչպէս կը գրէ ինծի իր Պօղոս որդին , մահը ազատուած մը եղաւ :

ՊԼՈՎԻԾ. — Թայմը , 16 յուն. 99

Պոլից , « Թայմս » թարգման մեծահոգակ « Պոլիսկիլ » , Նուպար փառայի հին բարեկամներէ մէկն էր ու մինչեւ վերջին վայրկեանը անոր մտերմը մնացած էր :

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ եւ « ՍԻՍՈՒԱՆԸ . — Կերքին պահուն կ'իմանանք , ուրախութեամբ , թէ աւարտելու մօտ է տպագրութիւնը այն գրքին զոր Նուպար փառա յանձնարարած էր Կեւեռտիկ Միլիթարեան միաբաններուն եւ որուն գլուխը հրատարակուած լրջալուրն համար ցաւ յայտնած էինք մեր այս Պոլից նախորդածին մէջ : Այդ գրքը պիտի ըլլայ Հ. Ալեքանդր « Սիսոսեանի » ֆրանսերէն թարգմանութիւնը : Պատկէ մըն ալ , ամենէն գեղեցիկներէն եւ անմասնամբերէն մէկը , ու պատ մը զուտ հայկական , որ կուգայ զարգարել այդ մեծ Հայուն յիշատակ :

Կը հրատարակենք հետեւեալ նամակը զոր մեզի դրկած է մեր ընթերցողներէն մէկը . այդ նամակը կը չեղտէ եւ կը լրացնէ մեր նախորդ գրածները , Դպրոցներու եւ ժողովրդական հրատարակութեանց խնդիրներով , որոնց կ'սկսնարէ նամակագիրը , պիտի զբաղինք Անահիթի մէջ , անմիջականորէն կարեւոր հարցերէն յետոյ , իսկ երկրին մէջ ինքնապաշտպանութեան պատրաստուելու խնդրոյն գալով , այժմէն պարտք կը զգանք սա կէտը ճշդել որ ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւնը , կատարուած՝ բնական , ինքնարեքական եղանակով մը , առանց աղմուկի , առանց լրագրական մասնատու տեղեկագրութեանց , ամենէն խելաքի , ամենէն հասկնալի եւ ամենէն յարգելի գործն է , եւ զոր պէտք է սրտանց բազմանք , առանց անոր խօսքը հրապարկաւ յեղեղելու . բայց այդ պատրաստութիւնը եթէ արտասանման անխուսձ գործիչներու ձեռքով արուեստակութեան , յանկարծակիս թունազրօսիկ կերպով կատարուի , նոր զորդրումանց , նոր աղետքներու շարժառիթ միայն կրնայ դառնալ , եւ դատապարտելի է : Այս կէտը ճշդելէ յետոյ է որ կրնանք հրատարակել նամակը մեր թղթակցին , որ ապահովաբար արդէն համակարծիք է մեզի այդ մասին :

... Մեր հասարակական կեանքին մէջ զարագուելու մը բացուած է իրօք . զէպքերը , պարագաները ստեղծեցին զանի , եւ այսօր կը հիւսնենք աղալիք մեծ շղթային կարեւոր օղակներէն մէկը . նոր շրջան մը կը մտնանք , մեր ետեւը ունենալով արեւում ողողուած զաւա մը եւ մէկ քանի բարոյական յաղթանակներ , իսկ մեր առջեւը ընդարձակ առաքարզ մը Նիւթական պարտութիւնը զոր կրեցինք երէկ՝ պատճառ մը եղաւ մեզի որ քննենք մեր թեւութիւնները , մեր սխալները , եւ աւելի փորձառու , աւելի դիտակից՝ մտնանք նոր ճամբայ մը , Անցեալին մէջ բաւական ժամանակ եւ